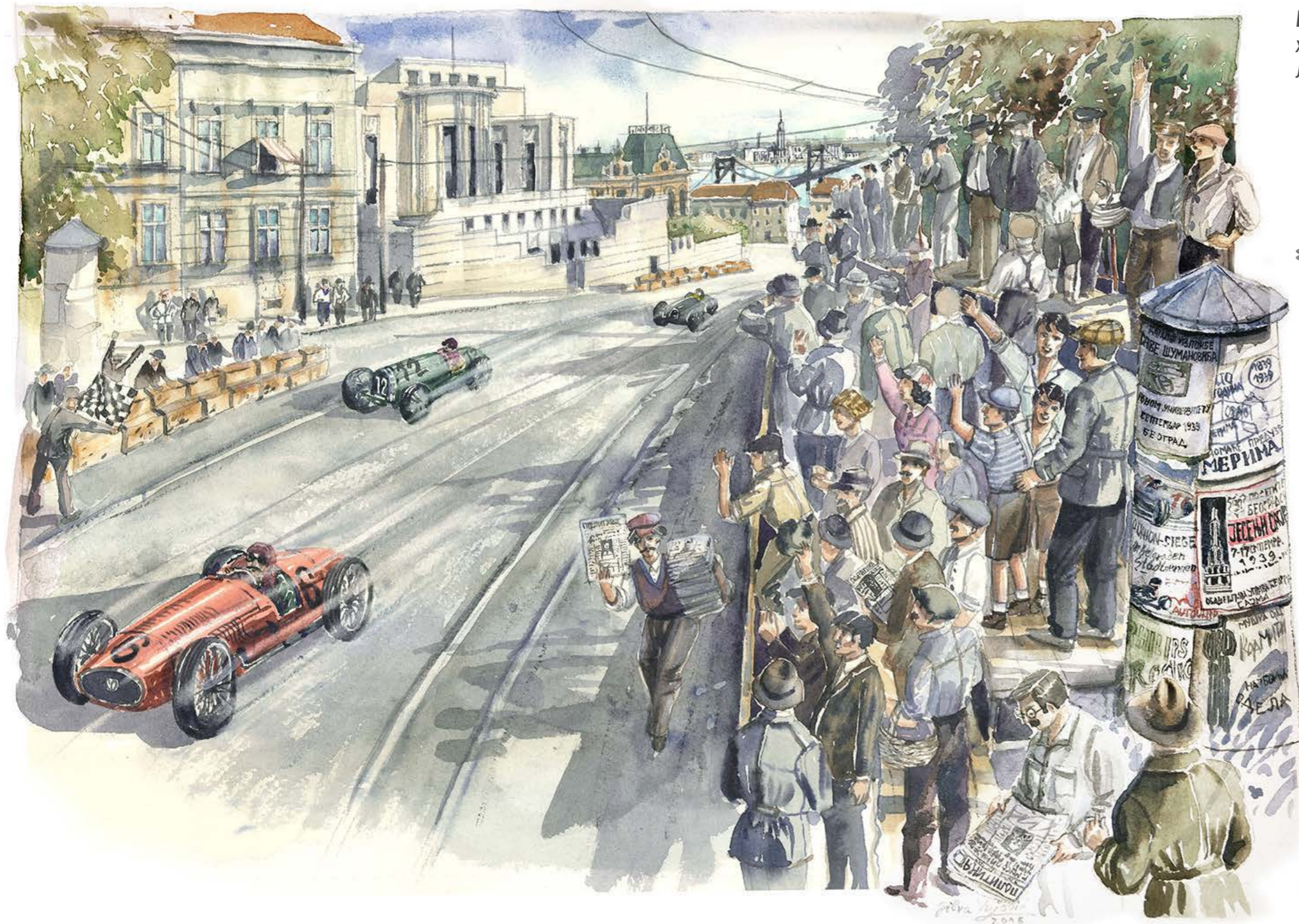

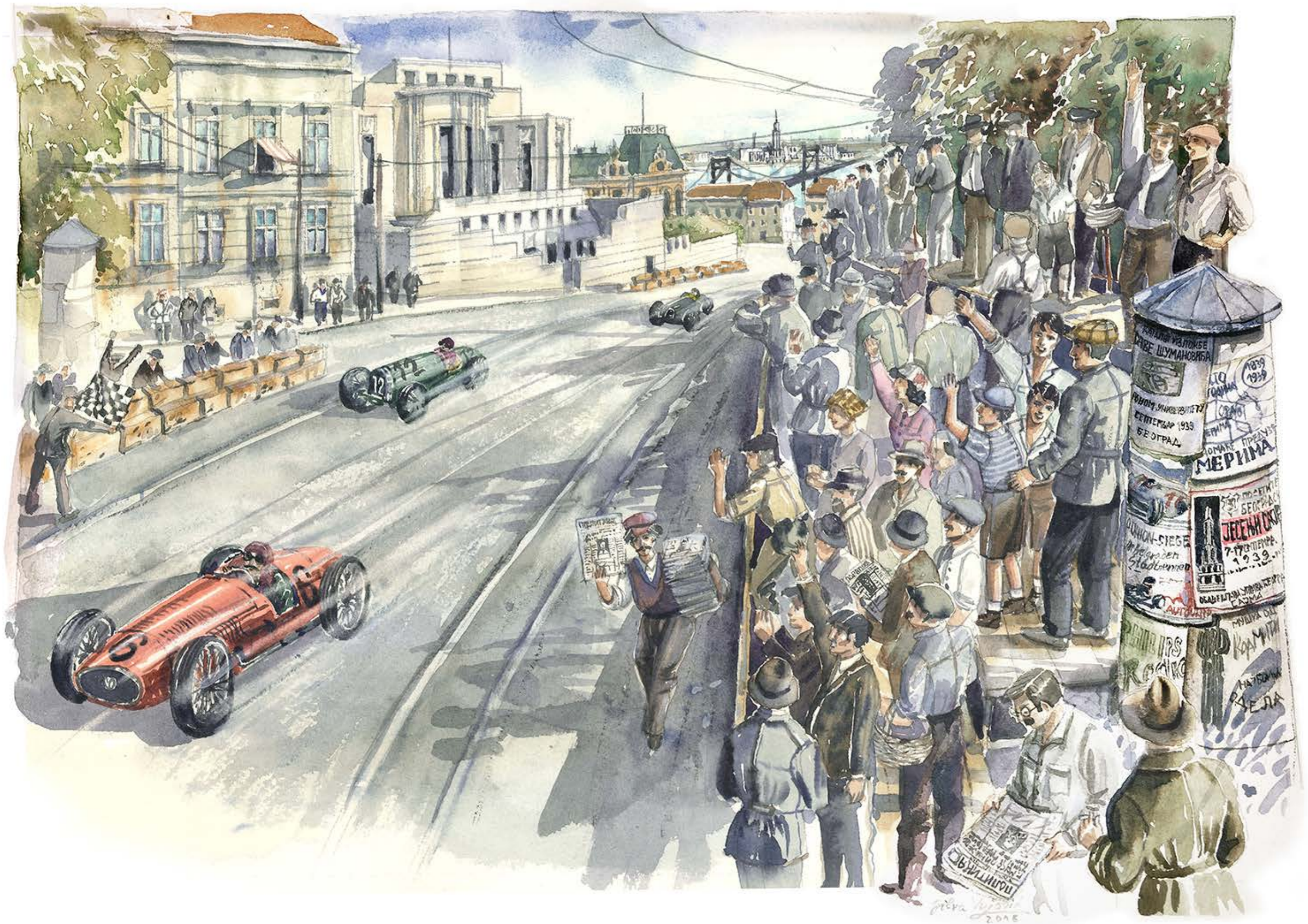
Едукативни материјал о предратном животу и страдању у концентрационом логору на Сајмишту у Београду.

Ester.RS

Црвени аутомобил

Аутор: Мишко Станишић
Илустрације: Силва Вујовић
Продукција: Тераформинг

Дан на тркама

Тог дана над Београдом је освануо предиван летњи дан. Александар је узбуђен - данас се у Београду одржава велика ауто трка на стази око Калемегдана! Са својим најбољим другаром из разреда, Богданом о овој трци је разговарао већ недељама. Александров отац Рихард је одржао обећање да ће их обојицу повести на трке, па су на трибине преко пута француске амбасаде стигли још рано ујутро. Спремни да на тркама проведу цели дан понели су корпу са храном.

Са њима је био и Павле, Александров брат од стрица. Дечак је јако волео Павла. Павле је био десетак година старији и Александру је био велики узор. Кришом је покушавао да намести раздељак на исти начин како је то Павле радио, тако да му један прамен мало падне на чело. Пошто га је мама увек детаљно зачешљавала да буде "уредан", Александар је тај Павлов прамен доживљавао као веома значајан доказ зрелости и независности. Када будем одрастао носићу косу како ја желим, мислио је у себи.

Али тог дана све је било посвећено тркама. Богдан и Александар су већ раније истражили све што су могли да пронађу о возачима и аутомобилима.

- У Београду су чак четири првака света!- са узбуђењем је понављао Богдан. Александар и Богдан су дуго расправљали о томе који је болид најбољи: Бугати или Мерцедес? На крају су питали Павла, чије мишљење су дечаки свакако највише ценили. Павле је рекао:

- Мерцедес, јер то је немачки аутомобил,- али није имао времена да ближе објасни јер му је глас загушила граја публике - трка је почела!

Када је иза окуке изјурио прелепи црвени Мерцедес Бенц обојица су се сложили да је то без премца најбољи аутомобил на свету.

- Мерцедес Бенц W-154 M163,- једва је од узбуђења изговорио Богдан.

- Оче, могу ли да видим Мерцедес из близине?-

Кроз опори мирис бензина и нагорелих гума, галаму узбуђене публике, буку мотора и шкрипу точкова, отац је Александру довикнуо да ће свакако ићи да посете сајам, па ће тада погледати све најновије Мерцедесове моделе.

Некако свечано свесни да ће се овог прелепог дана сећати целог живота, након завршетка трке када су се гледаоци већ увелико разишли, Александар и Богдан су

остали још дуго загледи у златно септембарско небо далеко преко Саве, и још даље, докле само дечији погледи могу допрети.

Посета Сајму Аутомобила

Док су прилазили главном улазу у Београдски сајам Александар је размишљао о томе како га је мајка при изласку из стана чврсто ушускала у дебели шал и рекла како “баба-Марти није веровати!” Када је питао оца ко је та баба-Марта овај се само слатко насмејао и одмахнуо руком.

- Ма пусти сад бабе и жабе сине, гледај ово! Ово је будућност, ово је капија кроз коју наш Београд улази у Европу!- показао је отац према главном улазу на Београдски сајам. - Ти и твоја деца ћете једног дана живети у много бољем свету, у свету у којем ће човек искористити индустрију, науку и технику да свима буде боље! А овде, баш на овом месту, Београд постаје део те будућности. Сретан сам што живим у времену у коме сам и то видео, а ти сине си још сретнији јер овакав ће једног дана бити твој живот и твоја свакодневница! - говорио је отац пун инспирације. - Европа, сине, ово је Европа! - вртео је главом, уздисао дубоко и корачао.

Импесиониран очевим ентузијазмом, док су улазили у Сајам Александар је врло озбиљно и са извесним поносом гледао заставе разних земаља које су се вијориле над павиљонима.

- Оче, можемо ли прво..?- заустео је и застао, али отац је већ знао:
- Да, да, идемо право у Салон аутомобила!-

Салон аутомобила је за Александра тог дана био најузбудљивије место на целој планети! Било је много људи, и од широких зимских капута многобројних посетилаца Александар није могао да види довољно добро па се стално успињао на прсте и извијао врат. Јасно је разазнавао специфичан мирис моторног уља и нафте. Најновији модели аутомобила разних светских произвођача били су постављени у неколико редова ширином целог павиљона. Посетиоце су од аутомобила делили само конопци разапети између стубова означавајући границу изложбеног простора. Александар је желео да пружи руку преко конопца и осети метал шасије макар врхом прста, али се није усудио. И управо ту у Салону аутомобила, отац је срео господина Демаја.

- Господине Фрелих, добар дан!- срдечно је снажним гласом оца поздравио господин Демајо пружајући му руку.
- Како је прошло ваше предавање јутрос у Јеврејској читаоници? Жао ми је данас

сам био спречен да дођем, али са великим интересовањем пратим ваше дискусије у новинама,- одговорио је отац. Александар је брзо закључио да је господин Демајо неки много важан човек јер се чинило да га сви који пролазе поздрављају. Како су се отац и господин Демајо задржали у разговору, немајући стрпљења да их сачека, Александар се већ приближио једном од нових модела Мерцедес Бенца. Сећео се како је Павле рекао да су немачки аутомобили најбољи па их је зато сада са посебном пажњом студиозно посматрао. У пресијавању сјајног заобљеног метала могао је да види свој одраз и одразе људи који су пролазили иза њега. Већ је осећао узбуђење на помисао како ће сутра у школи о свему причати Богдану. У ствари, било му је мало жао што и Богдан није ту, јер би онда могао с њим да разгледа и коментарише - иако би се вероватно на крају споречкали око тога који је модел најбољи. Александар се насмешио на ту помисао. Ма не свађамо се ми заправо, помислио је у себи, као да се правда.

Бар мицва

Његово Величанство Александар I, краља Срба, Хрвата и Словенаца из народне династије Карађорђевића на дан 15. јуна 1924. године, 13. сивана 5684. полаже камен темељац зграде Српско-јеврејске црквене општине Ешкенаског обреда у Београду.- поновио је Александар.

- Тако је,- рече стриц Јулије,- и онда су ту повељу потписали краљ Александар и краљица Марија и положили у темеље синагоге!-

- Краљ и краљица су положили повељу у темеље? Лопатом?- широм рашири очи Александар.

- Ма не,- насмеја се стриц Јулије, - то лопатама су радили радници, а краљ и краљица су потписали повељу и тиме благословили да се у Београду има изградити Ашкенаска синагога, а у оквиру синагоге и школа, канцеларије, микве, гимнастичка сала и станови за намештенике Српско-јеврејске црквене општине ашкенаског обреда.-

- И зато ви станујете у стану у синагоги, јер ви сте намештеници?-

- Тако је, габај је намештеник у синагоги и ми станујемо ту у стану.- стрпљиво је одговарао стриц Јулије.

- Да ли је онда и Павле намештеник? И он станује у синагоги? - питао је даље Александар.

- Ма не,- смејао се Јулије,- Павле станује у синагоги јер је мој син. И стрина тако станује ту јер је моја жена. Па нормално је да породица живи заједно у стану. И ти живиш са својим оцем, мајком и Селмом, зар не?- ширио је руке стриц објашњавајући.

- Па јесте,- замишљено је одговорио Александар.- А хоће ли и Павле бити габај једног дана?-

- Сумњам. Њега то не занима много.- одрично је климао стриц Јулије,- Он је више за неке земаљске послове. Знаш и сам да сада помаже у радњи код Мике Алтараса и штеди новац јер жели иде на високе школе. Хтео је у Праг, тамо је студирао и наш рођак Јаков. Али у Праг се више не може. Сада размишља о Швајцарској.-

- Земаљски послови..?- понови Александар,- Као када се сади кромпир?- покушавао је да разуме.

- Ма не,- опет се смејао стриц Јулије,- Павла занимају науке, као математика, или механика, овоземаљска знања, а ја сам увек био више за духовне науке, да учим Тору и разумем свет кроз Божије учење.-

- Ти си као рабин?- питао је дечак даље.

- Па, нисам ја рабин, Игњат Шланг је рабин,- показа главом стриц Јулије према рабину ниже у дворишту, - а ја помажем у свему око службе и око синагоге. Све практичне ствари, шта год треба. То ради габај.-

Александар је посматрао рабина Шланга са врха степеница испред десног улаза у зграду синагоге. Рабин је шеткао од једне до друге групе гостију и разговарао са свима по пар минута. Онако свечано обучен у своју одору и са том сребрном великом брадом, изгледао је Александру као неки мудрац из старих прича о Мојсију и Јошуи. Широко, каменом поплочано двориште пресијавало се разнобојним одбљесцима шарених витража прозора синагоге, окупано мајским сунцем.

Данас је био свечани дан - Моша и Јаков су навршили тринаест година и заједно су имали бар мицву. "Младе особе стичу права, али и обавезе које припадају одраслима, и постају одговорни за своје одлуке и поступке", сећао се Александар како му је отац први пут објаснио шта је бар мицва. Моша и Јаков су се фотографисали испред зида, близу капије, са лепим белим талитима око врата. Били су мало нервозни, али поносни и срећни. Како не би били срећни, мислио је Александар и с нестрпљењем маштао како ће и он једног дана тако дочекати своју бар мицву. Није био сасвим сигуран шта ће се тачно променити након тога у његовом животу, али пошто ће га сматрати одраслим, надао се да ће моћи да намешта косу као Павле а да мајка неће смети то да му брани. То му се чинило као доста добар почетак одраслог живота. Погледом је потражио Павла по дворишту. Ено га! Стајао је са стрином, својом мајком. Александар је са добоким уздахом резигнирано закључио како је Павлова тамна свилена киста тако елегантна, док је његова бела, плетена тако дечија.

Стриц Јулије је сишао низ степенице у двориште синагоге, па је и Александар доскакутао за њим међу госте. Насмејани и поносни Мошини и Јаковљеви родитељи примали су управо честитке од Александровог оца и мајке.

- Мазал тов, мазал тов!-

- Колико је Селма порасла!- чучнула је Мошина мајка испред Селме, ухватила је нежно за рамена, и гледала у очи климајући главом као да се чуди и не верује. Селма се смешкала и трептала.

- Дођи, честитај Александре.- добаци му отац. Александар је врховима прстију проверио да ли му је кипа добро намештена на глави, да му не стоји "нахерена, као да је неки циркусант", како је једном Богданова мајка опоменула Богдана када му је школска капа стајала накриво.

- Мазал тов!- пружао је Александар редом свима руку.

Размишљао је како је чудно што им је Моша рођак, а Јаков није, а са друге стране Моша и Јаков су један другом били рођаци. То је све јако компликовано са тим родбинским везама, мислио је Александар. А опет, нема то ни много везе - ето на пример Богдан, Богдан ми није род, али ми је скоро најближи! Само су ми мајка и отац, и Селма, ближи јер смо ми породица. И Павле.

Пролазници су наилазили Космајском улицом, корачајући и лагано, уживајући у недељном сунцу. Неки би застали и насмешили се Моши и Јакову, неки би махнули "мазал тов!", а неки су гледали своја посла или ваљда били замишљени па нису ни примећивали свечаност у дворишту синагоге.

Мувајући се међу гостима у дворишту, у вреви смеха и радости, Александар је на једном месту осетио да гласови имају један другачији, пригушен и забринут тон. Помињао се рат. "Рат је зло које у човеку пробуди животињу" - препознао је Александар глас стрица Јулија. Неопажено је пришао да чује боље.

- Неће то доћи код нас у Југославију, нека се само наша земља држи по страни...- говорио је женски глас. Неки други мушки глас је узвраћао:

- Али видели сте сада у Пољској, и пре пар година у Немачкој шта је било...- онда се глас утиша,- Kristallnacht... то је страшно, погроми опет! Па Anschluß Österreichs! Нечувено!-

- Кажу да то није у вези са Јеврејима, него против комуниста. То су комунисте затварали, а не нас. Тако сам чула.-

- Ја мислим неће Хитлер дуго.- узвратио је трећи глас, - Немци су бре културан народ господо, није то као код нас, њима је ред најважнији и да се поштено ради!-

- Ја се бринем, ипак. Па видите да у Београд стижу избеглице из Беча. Из Бее-е-еча, господо!- један глас је храпаво шапутао изобличујући и то "е", ваљда да нагласи како је Беч неко веома посебно место, мислио је Александар.

- Ма какве избеглице?- забринута ће један женски глас.

- Бечки Јевреји, драга моја.- настави други женски глас, - Беже пут Палестине. Био је један из Беча код Демајових, за Шабат. Кажу да је страшно било када су дошли хитлеровци. Страшно! -

- Не будите наивни, може то и нама да се деси! Видећете! И ови наши се плаше Хитлера па већ играју како он свира! -

- А шта свира Хитлер?- оте се Александару, на шта се сви исправише изненађено и ућуташе, па прснуше у смех.

- Иди играј се тамо даље са децом!- помилова га стриц Јулије и гурну нежно у правцу Моше и Јакова.

Али Моша и Јаков нису више деца, помисли Александар.

Ester.RS

СТУДЕНТАР

СТИЧАНИЦА
Ленинград

КОФЕДВАР
ОРЕШНИКОВ

КОНЕЦ-СТАВКА
ПОИЩА

Selva Vionis
2016

Ханука 1940.

- Ја мислим,- говорила је Селма сласно облизујући кестен пире са кашике,- да је Ханука баш одлична!-

- И ја мислим да је Ханука одлична,- нервирао се Александар,- али само кажем, Богдан добро очисти чизме и остави испред врата за светог Николу, и онда сутрадан нађе поклон у чизми, ако је био добар.-

- Па добро, лепо је и то,- говорила је мајка и припремала следећу кашику кестен пиреа, уобличавајући округласти залогај таман довољно велики и довољно мали за Селмина усташца, - многи Срби славе светог Николу. И тета-Зора... сећате се тета-Зоре Херцог, уствари сада је Бранковић? - мајка погледа децу упитно на кратко, па настави, - Тета-Зора је удата за Србина па сада слави и светог Николу. А посећује и очеву фамилију и за Хануку!-

- И два пута добије ханука гелт!- узбуђено је констатовала Селма.

- Поклон за светог Николу се не зове ханука гелт! - исправи је Александар.

- Па како се зове?- упита Селма.

- Не знам... поклон, ваљда?- замисли се Александар и узе велику кашику кестен пиреа.

Седели су на Теразијама, пред посластичарницом, одмах до хотела Москва и продавнице "Тивар". Продавница "Тивар" је држала одела и конфекцију, али је имала и одељење са играчкама. Када су наручили два кестен пиреа за Селму и Александра, отац се "сетио" да нешто мора да обави и ушао у радњу. Александар је добро знао да је отац, у ствари, отишао да им купи поклоне за Хануку, али, како је све то био део узбудљиве игре, није имао ништа против да се прави да не зна шта је по среди.

Београд је тонуо у идилично зимско вече. Врева разговора и кораци пролазника су одјекивали мокрим тротоаром, а трамвај број 1 Калемегдан-Славија шкрипио је по шинама, звонећи три-четири пута реско "динг, динг, динг" у знак упозорења, увек на истом месту где су пешаци прелазили улицу.

Александар је волео дане Хануке, не само због поклона. Волео је тајанствени пламичак свећа које су палили, сваке вечери још по једну више, на осмокраком свећњаку - ханукији. Заправо, ханукија има девет кракова, али ова свећа у средини се не рачуна, она је ту само да послужи за паљење ових других осам. Тих дана би у посету долазили стриц Јулије, стрина, Павле, и други рођаци. Одрасли би играли карте, а деца су се чигром

играла "нес гадол, хаја шам". Иако је био велики, Павле би седео са децом и вртео чигру. Он то најспретније ради! Онда би им стриц Јулије и отац причали приче о храбром Јуди Макабију - чије име значи "маљ" - који се у давна, давна времена, када су страшни окупатори Јеврејима забранили да буду Јевреји, три године борио и на крају победио и ослободио Јерусалим и цели јеврејски народ. Александар је у стакленој посудици вајао кестен пире у облику брега, а на врху је правио Храм, и замишљао како Јуда Макаби храбро јуриша узбрдо и маше маљем да ослободи народ.

- Александре, побогу, не играј се храном!-

- Да, мајко.- прену се Александар и стави залогај кестен пиреа у уста.

У то се појавио и отац.

- Ех, ја сам обавио што је требало, јесте ли ви готови?-

- Јели смо јако леп кестен пире.- објасни оцу Селма док су кретали тротоаром кући.

"Динг, динг, динг" поздрави их трамвај.

...

Неколико дана касније, деца су добила поклоне. Селма је свог плишаног меду прозвала Пепи. Од тада су били нераздвојни. Александар је добио предиван црвени аутић. Можда и није био сасвим исти, али Александру је изгледао баш као Мерцедес Бенц W-154 M163, победнички болид са велике београдске трке на Калемегдану

Бомбардовање Београда

Александар је лежао потрбушке на поду, и целој породици читао наглас Политикин забавник. Ово заједничко читање Забавника било им је једна од омиљених забава након завршетка Шабата, суботом увече.

- Брик Бранфорд,- пренаглашено театралним гласом читао је Александар наслов у заглављу стрипа,- "Индијанска лутка с дијамантским очима", двадесет и шести наставак, Брик спасава професора!- правио је гримасе и бечио очи имитирајући "индијанску лутку". Селма је лежала на поду поред Александра, држала Пепија и понавља му:

- Брик Бранфорд! Индијанска лутка са димајантским очима!-

- Дијамантским!- исправи је Александар.

- Дима.. димајантским очима!- исправљала се Селма и климала значајно главом Пепију да би и он разумео.

- Док се Брик спуштао у бунар, професор је нестао испод површине воде... - драматично је изговарао Александар и правио покрете рукама као да плива.

- ...испод површине воде! - тресла је Селма Пепеа као да жели да га убеди колика опасност вреба професора.

Мајка и отац су седели са стране и гласно се смејали овој представи.

Сваке вечери, пред одлазак на спавање, Александар и Селма би отишли да пољубе оца који је тада обично седео за великим трпезаријским столом од ораховог дрвета, и пожелеле му лаку ноћ. Отац би их помазио по коси и пољубио, а онда би их мајка испратила у собу. У дечијој соби би био мрак, али је светло долазило из трпезарије правећи издужени траг по средини ћилима. Мајка би прво проверила да је прозор добро затворен, мало поравнала завесу, онда покрила Александра, и пољубила га у чело говорећи "мој златни дечак". Онда би поседела мало на Селмином кревету, па би и њој рекла "моје најдраже срце", пољубила је, и затворила за собом врата. Издужени траг светлости на ћилиму би затварањем врата нагло угаснуо, а у собу би се увукла пригушена и бледа светла улице бацајући сенке на део зида изнад Александровог кревета. Понекад, када је било ветра, шуштао би један високи храст који је растао пред кућом, а трепераве сенке његовог лишћа би играле по зиду.

Александар је тихо извукао свој црвени аутомобил испод јастука. Тако у полумраку изгледао је тајанственије, као да је чаробан. Прстима је прелазио преко fine глатке

површине свог аутомобила, а онда кажипрстом пажљивим одмереним покретом окретао точкиће. Завртео би их, а онда слушао тихо шуште, док не успоре и на крају стану. Онда би их поново завртео.

Одједном се нашао на месту возача, мењао брзине грчевито стискајући волан. Гле, и Богдан је ту поред њега на месту сувозача у сјајном црвеном Мерцедес Бенцу W-154 M163, непобедивом болиду светских првака. Александар и Богдан су јурили око Калемгедана, и ускоро ће кроз опори мирис бензина и нагорелих гума, галаму узбуђене публике, буку мотора и шкрипу точкова, проћи поред трибина на којима стоје отац и Павле. Како ће се тек они изненадити када их угледају? Александар је мењао брзине а мотор је брујао јако гласно, све гласније. Александар се окретао, нешто није у реду, пустио је волан, мотор је хучао јако гласно. Богдан се ухватио за главу. Нешто није у реду! Болиди су јурили поред њих на све стране, стотине болида, стотине мотора. И Александар се ухвати за главу.

- Александре, - чуо је Селмин глас. Стајала је поред њега са Пепијем у руци. Александар се усправио на кревету. Да ли сањам, мислио је, откуд ови мотори? Пришли су полако прозору. Нешто се чује. Отворио је полако прозор и разгрнуо завесу. Бука мотора је била разговетна и још гласнија. Небом су се ројили авиони, као густа јата црних птица широм раширених крила. Цело небо је било покривено њиховим силуетама. Селма је покрила уши рукама. Онда су се зачуле сирене.

- Александре? - зацвилила је Селма у страху.

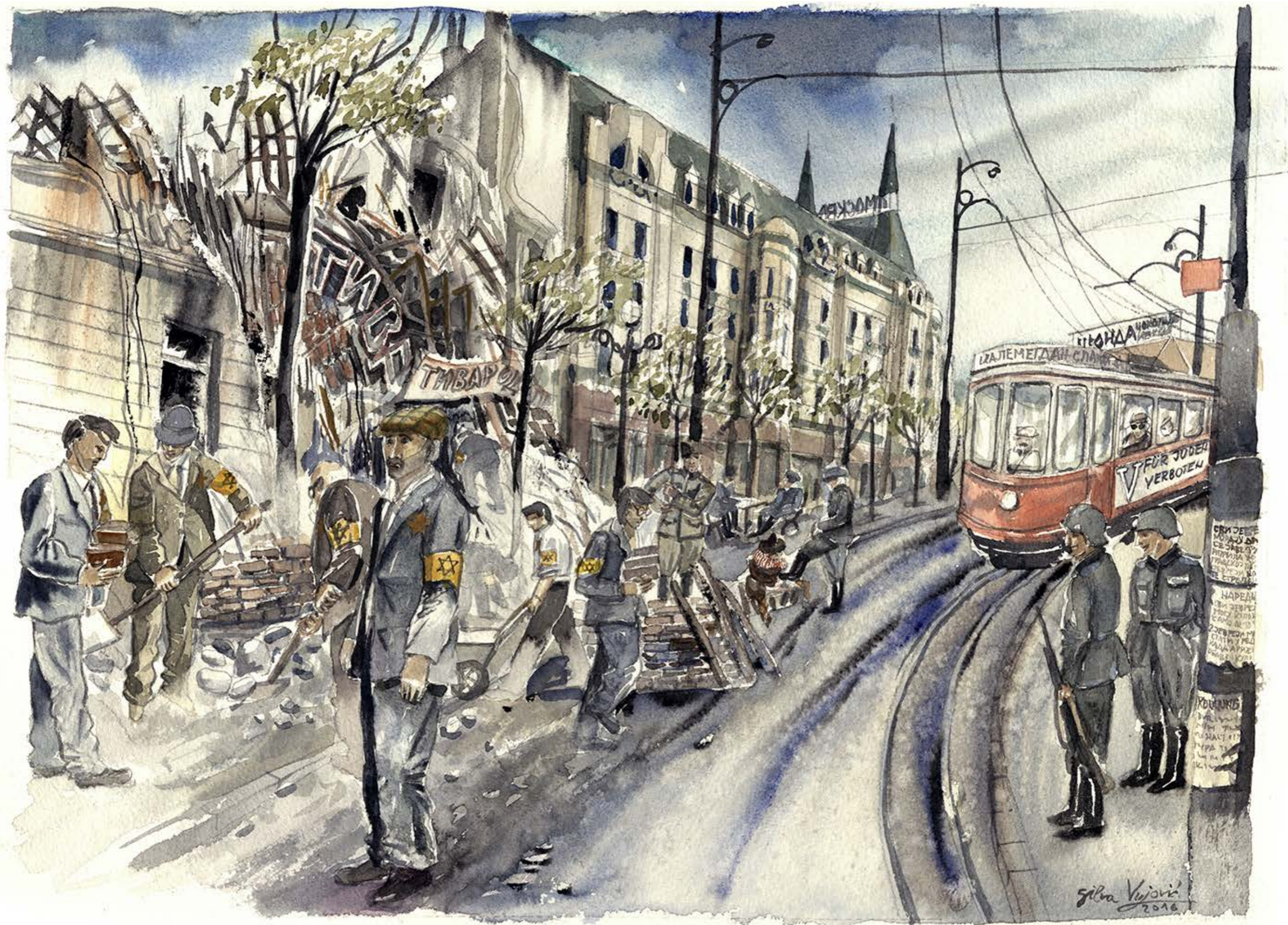
Када је прва бомба експлодирала у пламеном праску осетили су како се цела кућа затресла, и устукнули један корак назад у собу широм разгорачених очију. Мајка је већ била иза њих, грабила их за руке и вукла унутра:

- Брзо, идемо у склониште! -

- Шта је ово мајко? -

- Немци. Почео је рат. -

"Рат је зло које у човеку пробуди животињу" - учинило се Александару да чује глас стрица Јулија

Silva Vujović
2016

Принудни рад

Након што су немачки бомбардери 4. ваздушне флоте под командом генерала Александра Лера истресли 440 тона свог смртоносног терета над градом, Београд је данима био покривен облаком песка и прашине кроз коју су се назирале рушевине, разваљени зидови, попуцале фасаде и стакла, а по улицама су лежале греде, црепови, новине, саксије са цвећем и цигле. Тупи одјек последње експлозије као да је још увек јечао улицама, а сва слова и речи 350.000 књига Народне библиотеке још су падале по граду помешане са пепелом и јауцима рањеника затрпаних под Вазнесењском црквом, риком белих медведа, лавова, јелена и краљевских ждралова који су издисали у руинама Београдског зоолошког врта подно Калемегданске терасе, ношени у ковитлацу све до Добрачине 18, где је иза прозора са напрслим стаклом стајао Александар и немо посматрао своју улицу.

•••

Од како су прве немачке јединице ушле у Београд 12. априла, немачки војници и фолксдојчери из Земуна и Београда су почели са пљачкама имовине грађана Београда, а нарочито јеврејских радњи и станова.

У наредним данима образована је војноокупациона управа са разгранатим репресивним апаратом у којем су главну улогу имале Оперативна група и Оперативна команда полиције којима руководе СС-пуковник Вилхелм Фукс и СС-мајор Карл Краус. Централно место је имао злогласни четврти одсек полицијске службе - Гестапо, у којем је одмах формирано одељење за Јевреје "Judenreferat" на чијем челу је СС-поручник Фриц Штраке.

Сво то Александар није знао. Али је чуо када су отац и мајка 16. априла на глас читали проглас шефа Оперативне групе полиције којим се Јеврејима под претњом смрти наређује да се 19. априла јаве у Пожарну команду на Ташмајдану. Тиме је почело регистравање и обележавање Јевреја жутиим тракама око рукава.

Већ 20. априла отац је отпуштен из службе, и уместо на посао, од тог дана морао је да иде на присилни рад са другим Јеврејима. У прво време су рашчишћавали град од последица бомбардовања и извлачили мртве испод рушевина, а касније су на железничкој станици и у пристаништу на Сави радили на утовару заплетењеног оружја

и опреме југословенске војске, намирница из опљачканих магацина хране, опреме из опљачканих фабрика, опљачкане робе из јеврејских и српских радњи. Осим тога радили су и на другим тешким пословима чији основни циљ је био понижење Јевреја, а нису биле поштеђене ни јеврејске жене.

Једна за другом, стизале су антијеврејске уредбе, објављивне у новинама и плакатима полепљеним по улицама града: сви Јевреји у Београду могу куповати робу на пијаци и у продавницама само после 10.30 часова; Јевреји могу на јавним чесмама да се снабдеју водом тек после осталих грађана; Забрањује се свим трговцима да испод руке продају робу Јеврејима под претњом новчане казне, затвора или слања у концентрациони логор; Јевреји не смеју поседовати фото-апарате; Јевреји не смеју поседовати фрижидере; Јевреји не смеју да користе телефоне; Јевреји не смеју поседовати радио апарате; Јеврејима је забрањено да се возе трамвајима;

На крају, 31. маја, све ове уредбе које су до тада спорадично стизале, званично су објављене и кодификоване у Листу уредаба Војног заповедника у Србији под насловом "Наредбе које се односе на Јевреје и Цигане", а постављени су и комесари који ће "управљати" јеврејским предузећима и радњама.

Крајем априла формиран је и Савет комесара под управом Милана Аћимовића који је био и на челу Министарства унутрашњих послова. Његовом наредбом образована је Управа града Београд на челу са Драгим Јовановићем као главна српска управна и полицијска власт у Београду. Њен најважнији полицијски орган је било Одељење Специјалне полиције чији је седми одсек - "Одсек за Јевреје и Цигане", на челу са полицијским комесаром Јованом Николићем, био задужен за спровођење мера против Јевреја и Рома. Осим тога, формирана је и Команда жандармерије, под којом је тада било око 3.000 српских жандарма.

- Издајници,- са гнушањем је коментарисао отац док му је мајка помагала да скине прашњави капут након целодневног принудног рада. - Ух, полако,- с болном гримасом се извијао отац и полако извлачио руку из рукава. Онда се сручио на столицу уз трпезаријски сто од ораховог дрвета, погнуо главу и уморно дубоко дисао док је трпезарију испунио мирис зноја и прашине, - То су све сами издајници, олош и немачке слуге! -

Од маја, а нарочито од јуна, у Београд стижу масе српских избеглица из других крајева Југославије, углавном из усташке Независне државе Хрватске, доносећи вести о ужасним прогонима и покољима.

У току лета градом освањују пароле по зидовима: "Доле окупатор", "Смрт фашизму, слобода народу", "Живела борба народа", "Србија се умирити не може", "Живео савез са Русијом". Шапутало се о покрету отпора. Стизале су вести о паљењу окупаторске и издајничке штампе, сечењу телефонских каблова, саботажама на пругама, а касније и о паљењу окупаторских аутомобила и камиона, паљењу немачких војних гаража, те нападима на жандаре и немачке војнике. Пале су и прве жртве међу окупаторима.

Новине су писале да су све то "недела комуниста и Јевреја". Убрзо су почела масовна стрељања за одмазду.

СС-генерал Харалд Турнер, начелник Војне управе Србије, обласним и среским војним командама по Србији је наложио да као таоце за одмазде треба првенствено узимати Јевреје.

Пар месеци касније Немци ће и званично објавити наредбу да ће за сваког убијеног немачког војника стрељати 100, а за рањеног 50 таоца.

После напада нацистичке Немачке на Совјетски Савез 22. јуна 1941. почео је талас масовног хапшења комуниста и њихових симпатизера за које је почетком јула формиран концентрациони логор на Бањици. У логор су убрзо интернирани и други противници окупационог и квислиншког режима, а од средине септембра и јеврејски мушкарци. Логораши у Бањици су тада главни извор талаца за масовна стрељања.

Новине су стално објављивале вести: "Стрељано толико и толико комуниста и Јевреја за одмазду". Репресије према становништву Београда су се појачавале. Полицијски час је продужен, а за Јевреје је почињао још раније него за остало грађанство.

У недељу 17. Августа Немци стрељају а затим вешају петорицу српских партизана и антифашиста на електричне стубове на Теразијама, а истог дана фолксдојчерске организације Београда и Земуна организују велику параду и марширају преко Теразија кроз град.

Крајем августа, у Топовским шупама у предграђу Београда, формиран је логор за јеврејске мушкарце. Први затвореници су били Јевреји из Баната, а затим и из Београда. Почетком октобра логор Топовске шупе ће преузети улогу главног резервоара талаца

за масовна стрељања. Крајем истог месеца, уз Јевреје, нацисти затварају и ромске мушкарце из Београда и околине.

•••

Београд као да се изобличио од бола, стењао је под окупаторском чизмом чији је окрутни и страшни топот одјекивао градом, ношен у ковитлацу све до Добрачине 18, где је иза прозора са напрслим стаклом стајао Александар и немо посматрао своју улицу.

Ester.RS

Silva Vujović
2016

Бекство

Тог дана, на зборном месту на Калемегдану, код Леополдове капије - где су морали да се јаве сваког јутра - Рихард и Павле су распоређени са групом од око петнаест других Јевреја на принудни рад у пристаништу. Павловог оца Јулија су већ били послали са другом групом, али нису чули куда. Читав дан, све до смркавања, Рихард и Павле су товарили и премештали џакове и дрвене сандуке у пристаништу, а онда уместо да их пусте кућама, наредили су им да се построје у два реда и да чекају. Нису им дали да седну, па су се тако њих петнаесторица, исцрпљени и прљави од целодневног тешког посла, премештали с ноге на ногу, дошаптавали се и нагађали зашто их не пуштају.

- Намерно нас држе на Шабат! - рече неко.

- Пре десетак дана стрељаше педесет људи у Београду због убиства немачког војника.

Да није опет тако нешто, куку нама? - зачу се позади.

- Господе Боже! - уздрхта неки други глас.

Око групе је нервозно горе доле шеткао бркати жандар, мрмљао, псовао и проклињао "куд баш његова смена" и "проклети Чивути". Двојица немачких војника су стајали мало даље наслоњени на зид зграде, пушили и разговарали. Један се гласно насмејао. Негде из суседног дворишта чуо се лавез пса.

Рихард је стајао погурен, спуштених рамена, тром и уморан. Павле је покушао да га држи испод мишке али Рихард је одмахнуо руком и само рекао "пусти". Наместио је капу, дубоко уздахнуо и исправио се. Павле је ипак стао близу, спреман да га придржи ако посрне.

- Шта чекамо? - питао је Павле, - почео је већ полицијски час!-

- Ко зна? - уздахнуо је дубоко Рихард.

Лагани септембарски ветар је доносио мирис реке који се мешао са мирисима зноја и прашине упијених у косе и одела уморних људи. Један старији човек из постројене групе тешко је кашљао и стењао.

- Госпон' жандар, да ли би питали Немце да мало седнемо? Овом човеку је лоше, старији је, не може више да стоји, молим вас? - упита неко.

- Бандо комунистичка! - издера се жандар исколачивши очи док је брзим покретом руке грабио ремен пушке као да ће да је скине са рамена, - Што их ти не питаш паметњаковићу? -

Онда је стигао камион. Паркирао се поред двојице немачких војника. Возач је остао да седи за управљачем и није гасио мотор, док је из кабине изашао немачки официр. Два војника су се исправила у ставу мирно, а официр им је нешто жустро рекао на немачком. Ова двојица су сместа потрчали ка групи постројених Јевреја и уз вику почели да их терају у камион. Павле је придржавао Рихарда који више није покушавао да му се отме. Помогао је Рихарду да се попне, а онда придржао и погурао још неколико старијих људи, те на крају и сам скочио на камион.

- Сине Павле, ово никако није добро, - забринуто је одмахнуо главом Рихард, - никада нас пре нису увече возили камионом.-

- Стриче, па шта мислите куда нас воде? - нервозно је упитао Павле док су два војника гурала људе на камиону да се још више збију и направе места за остале. Ту је био и бркати жандар. И он је изгледао прилично уплашен, иако је викао и гурао људе. На крају је један од двојице немачких војника скочио са камиона и затворио преграду. Ударио је снажно дланом у лим, и махнуо возачу. Кренули су.

Прошли су поред Пожарне команде на Ташмајдану, а онда преко Славије даље према Карађорђевог парку путем према Аутокоманди. Већ се било смркло, полицијски час је почео, и улице су биле пуне и мрачне као да никога на свету није било осим тог камиона који је брундао празним градом. На свако поскакивање и трескање тела на камиону су се тетурала и сударала. У буци машине и са ветром у очима, рукама су тражили ослонац грабећи једни за друге. Само су страх и неизвесност бубњали у ушима јаче и од мотора камиона и одјекивали све гласније са сваки пређеним километром.

- Сине Павле, - наслонио је Рихард усне на Павлово уво, - гледај да не стигнеш са нама тамо куда нас возе.-

Павле је ћутао загладан у једну тачку, негде изнад Рихардовог рамена. Мисли су му се ројиле убрзано, а чело мрштило све више и више док су му се преко лица ритмично

смењивале сенке и светла уличних лампи. Онда је нагло провукао прсте кроз косу и остао у том положају као да се држи за онај свој чуперак којем се Александар тако дивио.

- Стриче...- проговорио је суво Павле, борећи се са ветром, страхом и тешком одлуком коју је морао брзо да донесе. Рихард га је погледао дубоко у очи, насмешио му се нежно и узео га за руку кришом, у гужви међу стиснутим телима.

- Не брини за нас. - рекао је Рихард и стиснуо му руку јаче. Павле га је гледао немо још неко време, и онда одговорио стиском руке.

На првој следећој окуци, када је камион мало успорио, Павле је изненада гурнуо првог човека до себе на немачког војника, једном руком за тренутак ухватио руб камиона, и скочио. И док је Павле тако летео преко ограде камиона, као да је на тренутак све застало и укочило се. Време је стало, нико није дисао, а мотор камиона као да је тек мрмљао негде дубоко под водом, заглушен и туп. Само је један глас, Рихардов, снажно одјекну кроз ноћ:

- Бежи сине, бежи Павле, срећо моја! -

- Халт халт! - урлао је немачки војник док се дизао са пода камиона скидајући пушку са рамена. Онда је камион нагло закочио уз шкрипу и хропац лима и метала док су се сви још једном затетурали и попадали. Чуло се како се отварају врата кабине и како официр нешто виче на немачком. Онда су се зачула два пуцња из пиштоља, па онда још један пуцањ из пушке немачког вајника са камиона. После пуцњева сви су ћутали и послушкивали, и Немци, и Јевреји, и бркати жандар.

Неколико дугачких секунди трајала је тишина, а онда су сви јасно чули како грање пуцкета од трка младих ногу које су Павла хитро, као ветар носиле све дубље и све даље у окриље мрака.

- Утече момчина! - проговори неко усхићено, баш као да су сви побегли.

Ester.RS

Синагога за време окупације

Александар и Селма већ неколико месеци готово никако нису излазили из куће. Мајка је говорила да је сувише опасно за јеврејску децу да буду у граду "и са родитељима, а поготово сами". Она је, опет, скоро сваког дана ишла у логор Топовске шупе на Аутокоманди да однесе оцу нешто хране. Александар и Селма би тада остајали код куће сами, или би долазила стрина и проводила неколико сати са њима. Стриц Јулије се није вратио кући од оног дана са принудног рада, а у логору га Рихард није нашао, тако да нису знали шта је с њим. Слутили су најгоре. Ни о Павлу нису имали вести. Александар је чуо да помињу да је Павле побегао "у шуму", али није разумео шта то значи. Нико није хтео да му објасни, али је разумео да је на тај начин Павле некако надмудрио Немце па се томе радовао. Стрина је била ван себе од секирације. Мајка ју је молила да остане са њима у стану, али је она упорно одбијала и свако вече ишла кући да стигне пре полицијског часа "да дочека Павла и Јулија ако се врате". Како је полицијски час за Јевреје почињао још раније него за остале грађане, стрина је увек морала да жури.

- Онда барем мораш да једеш са нама,- говорила би мајка, али би стрина одмахивала руком да деца треба да једу, а да је она већ ручала пре него што је кренула.

Александар није веровао да је стрина ручала јер је изгледала јако мршава и бледо. Осим тога, чуо је раније мајку да се пожалила како је до хране јако тешко доћи на црном тржишту јер је све скупо, а Јеврејима је забрањено да купују робу у продавницама пре пола једанаест ујутро, па у свакако слабо снабдевеним продавницама у то време више ничег није ни било да се купи. На пијацама су због оскудице цене стално расле, а тезге биле полупразне. Ни новаца није било јер отац није добио плату још од априла када је био истеран с посла пошто је Јеврејима било забрањено да раде у јавној служби. Зато је мајка продала бакин накит, а касније и трпезаријски сто од ораховог дрвета, због чега се отац љутио, али је мајка говорила да се "од нечега мора живети". Сада су, уместо око трпезаријског стола од ораховог дрвета, седели око једног малог, старог стола обложеног испуцалим сувим фурниром. Тај сто је раније стајао на међуспрату у хаустору, и на њему су држали саксије са цвећем. А стрина није имала шта да прода јер су њих већ одавно избацили из стана у синагоги и све им узели. Мајка је зато говорила да "морамо да се помажемо и чувамо, макар ми најближи".

Након што би стрина отишла, мајка би седела у кухињи, покривала лице рукама и плакала. Бринула се за оца и за све њих. Селма је онда прилазила мајци и мазила је по

колелу. Александар би одлазио у собу, завлачио се под кревет и играо својим црвеним аутом. Тада би мислио на Богдана кога није видео већ дуго јер су Немци јеврејској деци забранили да иду у школе.

А ни оца више није било, јер је био затворен у логору Топовске шупе. Много је ствари којих више није било, мислио је Александар котрљајући свој црвени аутомобил леводесно под креветом.

Али тог дана је била јеврејска Нова година - Рош-ашана. Ранијих година су увек ишли у синагогу и посећивали стрица Јулија, стрину и Павла за овај дан. Након дугог премишљања, мајка је одлучила да упркос свему треба сви заједно да оду и посете стрину, "да јој се нађу, сад када је сама и када јој је најтеже".

Александар је стрпљиво пустио да га мајка зачешља. Тог дана је желео да јој учини и помогне, па није протествовао што је инсистирала да буде "уредан". Када су Александар и Селма били спремни, мајка се прво погледала у велико огледало у ходнику пред улазним вратима, поправила косу и наместила блузу око врата и преко рамена. Са полице за шешире узела је две платнене жуте звезде и зихернадлама их причврстила на леђа и на предњу страну мантила. Онда је обукла мантил и ћутке затегла жуту траку око леве надлактице. На траци је била Давидова звезда, а изнад и испод звезде писало је на српском "Јеврејин" и на немачком "Јуде". Отварајући врата стана, погледом је избегла да се поново види у огледалу. Само је узела корпицу, и ћутке руком позвала децу да крену с њом.

Попели су се Добрачином, па наставили улицом Лазе Пачуа према Кнез Михаиловој, држећи се уских пролаза и пречица све до Обилићевог венца. Мајка је ишла ужурбаним корацима гурајући децу испред себе. Ходала је усправно, подигнуте главе, гледајући право испред себе, избегавајући погледе пролазника.

На Обилићевом венцу, мајка је рекла деци да сачекају и пришла једној групи мушкараца који су са пар цегера стајали са стране на тротоару. Кратко су разговарали. Мајка је из новчаника извадила нешто што је један од њих брзо зграбио и ставио себи у џеп, а други је мајци нешто замотано у новине гурнуо у корпицу. Вратила се деци и само кратко

објаснила:

- Узела сам од шверцера две јабуке и мало меда, да се са стрином почастимо за празник .-
Сишли су низ степенице и ушли у Космајску, баш пред синагогу.

У дворишту синагоге стајали су пијани немачки војници и бахато се кривели, урлили и смејали се са неким женама црвених и жарко наранџастих разбарушених коса. Неки су држали флаше у рукама и испијали дугачке гутљаје, па онда гурали флаше женама да и оне пију или их поливали по глави и по грудима. Однекуд са неког радија чула се музика - један дубоки женски глас је певао на немачком. По дворишту су биле разбацане дрвене клупе изнесене из синагоге. Неки официри су седели на клупама и пушили. По каменом поплочаном тлу пресијавали су се комади разнобојног стакла поразбијаних витража који су некада красили прозоре синагоге, празне флаше, опушци и смеће. Капија и ограда су били разваљени. Сама синагога је изгледала јадно, као претучена. Давидова звезда са врха зграде је била скинута. Уместо витража и стакла, на прозорима су биле закуцане даске, картони, или су неке дебеле завесе вијориле напоље. Један Немац у поткошуљи је гласно зевао и истезао се на врху степеница пред улазом у синагогу.

Све то је било толико страшно да су Александар, Селма и мајка потпуно занемели од ужаса. Селма би вероватно заплакала, али у том тренутку их је приметио овај Немац у поткошуљи, и почео да виче:

- Saujuden! Ihr dreckigen Juden!-

Сво троје су потпуно слеђени од страха само укочено гледали испред себе и брзим, скоро трчећим кораком заклали за угао. Свега десетак метара даље била је страћара у којој је сада становала стрина. Мајка је потпуно бледа у лицу гласно закуцала на врата. Није престала да куца све док стрина није прво провирила, а онда широм отворила врата.

- Откуд ви? Мила моја децо, Ранка, откуд ви?- изненади се стрина на тренутак, а онда их брзо увуче у стан, - Улазите унутра брзо, ова улица је пуна Немаца.-

На тренутак су сви заћутали.

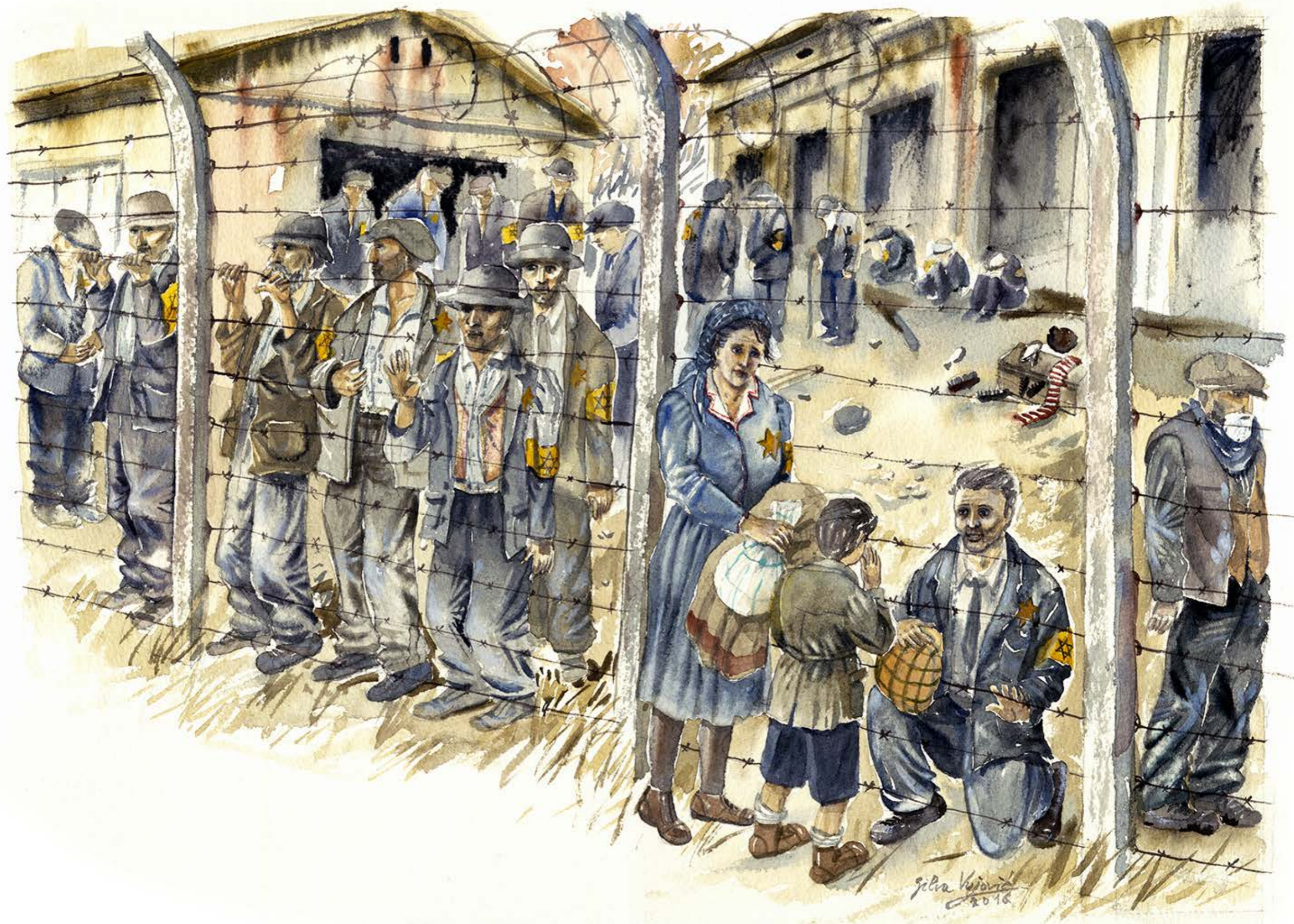
- Шана това¹, - рече мајка и пружи јој кошарицу.

1 - новогодишња честитка "Добра година"

Ester.RS

Растанак са оцем

На дан пред Јом Кипур, велики јеврејски празник, мајка је рекла Александару да се спреми јер ће и он ићи у посету оцу у логор Топовске шупе. Отац је тражио да га види.

- Нер ахајим, за живот, нер нешама, за мртве.- рекла је гласно док је палила две свеће на столу.

- Мајко, свеће су тако мале!- зачуђено рече Селма.

- Нема свећа, Селма, морамо да штедим.- узвратила је мајка.

Стрина је остала са Селмом, а Александар и мајка су спаковали парче хлеба и црвеног лука за оца и кренули.

Ишли су пешке, јер је Јеврејима било забрањено да се возе трамвајем. Пут је потрајао дуго. Мајка је носила жуту звезду на капуту и жуту траку око руке. Ћутала је и грабила напред дугачкима корацима па је Александар свако мало морао да потрчи по пар корака да је стигне. Тако су стигли пред логор Топовске шупе.

На главној капији су били немачки стражари. Мајка је рекла да треба да иду око и да ће наћи оца позади, поред оgrade. Док су прилазили, Александар је видео много људи са друге стране жице. Сви су били уморни, поцепани и прљави, носили су жуте звезде и траке око руке. Негде из логора чула се виолина и један промукли глас је певао на ромском језику. Када су били на само корак од жице, Александру се учинило да сви затвореници гледају баш у њега воденaстим и бледим погледима. Прибио се уз мајку и ухватио је за руку.

Онда су угледали оца. Отац је стајао са друге стране жице наслонен на бетонски стуб који је држао ограду, сав накривљен, слаб, прашњав и сив у лицу, са великим подочњацима и упалим очима. Александру је од тог призора застао дах и учинило му се да се жичана ограда протегла и узвисила до пола неба.

- Рихарде па ти гориш у грозници! - зајецала је мајка.

- Јеси ли упалила свеће, Ранка, ерев Јом Кипур је, ниси заборавила? - као да се преслишава питао је отац, и не чекајући одговор, иако је мајка понављала "упалила сам свеће Рихарде, не брини" отац се спустио на колена грчевито стежући жицу једном руком, а другом гужвајући своју капу, као да ће из ње исцедити воду која би му утолити несносну жеђ. Гледао је Александра веома озбиљно, право у очи. Александар је дисао

кратким, убрзаним уздисајима. Очеве зенице су трепериле у сјају, а усне се повремено померале, као да је нешто без гласа говорио. Онда је отац полако првукао руку кроз жицу и пружио Александру своју капу.

- Узми сине. Узми Александре. Мени ова капа неће више требати.-

- Али оче...- замуцао је Александар.

- Рихарде, шта то говориш?- заплака мајка.

- Александре, сине, сећаш се приче о Јони?- наглашавајући сваку реч, мирним гласом, наставио је отац, - Сећаш се, знам. Причамо је увек за Јом Кипур. Далеко на пучини мора јака олуја је стигла Јонин брод. И Јону је прогутала велика риба. Он је живео три дана и три ноћи у страшном мраку у утроби велике рибе, и након три дана Бог се смиловао над њим, и Јона је преживео.-

Онда је отац направио кратку паузу, гледајући Александрове очи, да би био сигуран да га ја син разумео.

- И као што је Јона живео три дана и три ноћи у страшном мраку у утроби велике рибе, и преживео, и ти ћеш сине преживети овај мрак. Мораш да преживиш, мораш да ми обећаш! -

Александар је полако пружио руку, као омађијан, и спустио длан на очеву капу. Осетио је како је капа натопљена очевим знојем, и очев кажипрст који га је на тренутак грчевито помиловао по врховима прстију. Онда је отац брзо увукао руку назад иза оgrade. Александар је са ове стране жице остао са капом у руци, подигао поглед и видео да оцу цуре сузе низ образе.

- Хајде крените да вас не ухвати полицијски час, - устао је отац, накашљавши се и жустро бришући лице од суза, - Хвала за храну. Љуби ми Селму, Ранка. -

...

Рихард је стајао наслонен на бетонски стуб који је држао ограду око Топовских шупа. Осећао је како га грозница мори, а снага му напушта тело. Као кроз металну паукову мрежу, гледао је кроз жице како Ранка и Александар одлазе низ улицу. Нису се окретали. Александар је у руци носио очеву капу.

У вртлогу су се ројиле речи и осећања, сустижући једне друге, не дозвољавајући Рихарду да мисли јасно. Немци су од Београда учинили Ниниву, град греха и безбоштва. И нашем Београду Бог ће опростити једног дана као што се смислио над становницима Ниниве, то разумем вечерас, пред Јом Кипур. Његова милост ће се вратити, вратиће се. И као што је Јона живео три дана и три ноћи у страшном мраку у утроби велике рибе, и након три дана Бог се смислио над њим, и ти ћеш сине преживети овај мрак. Молим Бога да ми опрости што те нећу извести на пут. Опрости ми Боже тај завет јер га испунити не могу. Нећу моћи сине, ло алехем². И ти ми опрости, опрости оцу! Барух шем кевод малхуто леолам, барух шем кевод малхуто леолам³. Ниси више дете, сине мој. Немамо више времена да будеш дете! Ниси имао ни Бар мицву али данас ти је Бар мицва. Ово ти је била Бар мицва.

- Рихарде, имаш ли нешто хране? - тихо проговори један од логораша.

- Имам, Јакове, ево подели.- пружи му Рихард завежљај.

Гледао је низ улицу, још само пар корака је остало док Александар и Ранка не замакну. Видео је како Александар са две руке подиже и ставља очеву капу на главу. Тако нестадоше иза угла.

Рихард тихим гласом запева Кол нидре.

2 - нека тебе таква невоља не снађе; грех на моју душу

3 - нека је довека благословено његово славно краљевство

Ester.RS

Одлазак на Сајмиште

У једној фиоци кухињског креденца стајало је мноштво разних кључева. Александру је та фиока увек била узбудљива, посебно зато што нико није био баш сасвим сигуран од чега су сви ти кључеви. "То се тако накупи кроз живот" рекао би отац, али Александар није могао да разуме одакле би се кључеви сами од себе накупили? Очигледно су негде постојале одговарајуће браве! Понекад би отворио фиоку и гледао кључеве: дугачке и кратке, извијене, елегантне, тешке са дебелим дршкама - можда за неке високе гвоздене капије или велика двокрилна изрезбарена врата? Или уске и малене кључеве од неких подрумских катанаца или кутијица од ружиног дрвета обложених седефом у којима би баке чувале накит и стара писма. Од како је Јеврејима било забрањено да иду у школу, Александар је време проводио углавном читајући књиге, играјући се својим црвеним аутом, или разгледајући кључеве у фиоци у кухињи, маштајући које све тајанствене и магичне браве они отварају.

Дан раније жандари су донели наредбу да се "сви Јевреји регистровани у Београду имају пријавити 8. децембра у дворишту Специјалне полиције за Јевреје у улици Ђорџа Вашингтона 21".

"Сваки може понети само онолико пртљага колико могу сами носити. Код пријављивања има да се предају кључеви од стана привезани са написом свог имена и улице становања. Стан има код одласка да се закључа. Треба понети прекривач, прибор за јело, и хране за један дан. Ко не дође биће најстрожије кажњен."

Сви Јевреји ће бити послани у логор.

Стрина је тог јутра стигла рано. Донела је са собом један платнени кофер и теглу пекмеца од шљива. Мајка је рекла да "неће ни да је пита одакле јој пекмез и колико је за то платила". Александар и Селма су по мајчиним упутствима припремили топлу одећу, нарочито вунене чарапе, јер како мајка каже "зима иде од ногу". Мајка је нервозно ходала по стану горе-доле и проверавала да ли све оставља чисто и уредно. Онда је почела да пребире по кључевима из Александрове омиљене фиоке.

- Господе, шта да радимо са кључевима?- упитала је гласно.

- Зашто мајко?- упитао је Александар, - Шта треба да се ради са кључевима?-

- Морамо све уредно да предамо Немцима и да обележимо кључеве!-

- Али Ранка,- убади се стрина, - само треба оставити кључеве од стана!-

- Да, али шта ако неко дође и види сав овај неред, и не зна од чега су сви ови кључеви?- и даље је била упорна мајка.

Онда је затворила ланицу и извадила парче папира и оловку.

- Добрачина... Добрачина...- понављала је мајка,- Господе, који нам је број куће?- узвикну на крају.

- Осамнаест, мајко.- рече Александар.

- Осамнаест.- понови мајка и уписа на папир.

- Породица Фре-лих. Фрелих.- понови мајка, - Види ли се добро, може ли се прочитати? Боже, ружно сам написала!-

- Ама добро је, умиривала је стрина.

- А шта ћемо са кључевима у фиоци?- упита мајка.

- Напиши на цедуљче само "разни кључеви" и остави у фиоци, предложи стрина.

- Тако ћу и урадити!- рече мајка и записа "разни кључеви", па се придиже да погледа уписане речи са висине као сликар који проверава пропорције портрета. Саже се још једном и дописа: "накупљени кроз живот".

- То ће разумети, рече и остави цедуљче у фиоку.

Онда је мајка отишла до улазних врата, извукла кључ из браве, донела га на сто у кухињи, и парчетом канапа повезала папир са адресом и именом. Стајала је тако један дугачки тренутак држећи кључ између палца и кажипрста високо изнад стола, посматрајући речи "Породица Фрелих, Добрачина 18" које су се тресле, скакутале и дрхтале висећи на конопчићу. Када се папир смиривао мајка је уздахнула:

- Ето... сада смо спремни.

Ваздух на улици је мирисао на кошаву и чађ из димњака. Било је јако хладно. Децембар уме да буде тако хладан у Београду. Стриц Јулије је једном рекао да кошаву дува чак из Украјине и да мирише на штетлове, али Александар није умео да препозна како миришу штетлови. Кренули су десно до угла Добрачине са Господар Јевремовом, па кроз Господар Јевремову до Француске и даље према Џорџа Вашингтона. Мајка, стрина и Селма су биле умотане у дебеле шалове око глава, а Александар је имао очеву капу да

га греје. Селма је у руци држала меду Пепија, а Александар је свој црвени ауто набио у џеп капута. После пар корака схватио је да је ауто окренут наглавачке, па га је окренуо да предњом страном вири из џепа - да и он види куда иду.

Мајка и стрина су носиле по кофер. Били су тешки и по том ветру није било лако носити их. Али, Александру се чинило да су се мајка и стрина погрбиле више од терета жутих звезда пришивених на леђа и предњу страну капута него од тежине кофера, а да им је жута трака око рукава црпила снагу из руку па су им и кофери били још тежи.

Док су корачали сретали су нове и нове групе са коферима и жутим звездама, углавном само жене и децу. Постепено се стварала колона која је немо корачала. Уместо да му буде лакше у већој групи, Александру се учинило да су још беспомоћнији и усамљенији у тој безличној колони жутих звезда. Посматрао је околне куће. Никога није било на прозорима. Наишао би понеки пролазник, али би убрзао скретао иза првог угла, као да жури да се склони што пре и што даље од колоне која је сваким кораком расла и бивала већа, шира и дужа. Како ће бити у логору, питао се Александар са зебњом. Да ли ће бити као у Топовским шупама? Пред очима му је био отац, сив, уплакан и упалих очију.

Пред зградом Специјалне полиције за Јевреје у улици Џорџа Вашингтона 21 скупила се велика гомила људи. Као да је општа сеоба света! Александар никада није видео толико људи, свакако не толико Јевреја на једном месту. Немачки војници су командовали пред улазом, делили гомилу у редове и позивали мале групе с времена на време да уђу. С друге стране, они који су већ били завршили регистрацију у полицији, упућивани су на другу страну улице одакле су их немачки стражари спроводили ка логору камионима, запрежним колима, и пешке. Кроз гомилу су се пробијали људи, гурали и дозивали: "Коен, Коен!", "Алтарас, има ли ту неко од Алтараса?", "Калдерони, где сте Калдерони?". Неки су викали тражећи рођаке, не би ли се држали заједно даље на путу. А неки нису били Јевреји, видело се јер нису носили жуте звезде, него су дошли да се поздраве са јеврејским пријатељима и рођацима.

Тако је дозивајући "Херцог, Херцог" на Фрелихе набасала тета-Зора. Тета-Зора им је била неки род, Александар није баш знао тачно преко које родбинске везе. Једном раније, када су је срели на улици Александар је питао мајку како то да тета-Зора не носи жуту звезду, а мајка је објаснила да је тета-Зорин отац Јеврејин, а мајка Српкиња, и пошто је тета-Зора удата за Србина за Немце није била Јеврејка. Све је то било доста збуњујуће и тешко разумљиво за Александра, јер се јасно сећао да је тета-Зору некада виђао у синагоги. Очигледно је постојао неко, ваљда неки немачки службеник, који по некаквом свом нелогичном и произвољном суду одређује ко јесте а ко није Јеврејин. Тета-Зора је у гомили тражила родбину свог оца. Али Александар се сетио једне друге ствари: тета-Зора је становала у истом улазу као и Богдан!

- Јесте ли видели моје?- питала је задихано тета-Зора.
- Нисмо Зоро, али ту су негде, сигурно.- одговорила је мајка.
- Тета-Зоро, тета-Зоро,- повукао ју је за рукав Александар,- знате мог другара Богдана Живковића? Ваше комшије Живковиће? Јавите им молим вас да смо послани у логор!-
- Хоћу, срце моје!- одговори тета-Зора, сагну се брзо и пољуби Александра гласно у чело, Селму у образ, те се изгуби у гомили: "Херцог, Херцог, да ли је неко видео Херцоге?"

•••

Пар сати касније мајка, стрина, Селма и Александар су у колони Јевреја прилазили срушеном Мосту краља Александра. Поред порушених стубова био је изграђен нови, понтонски мост преко Саве.

- Воде нас на Сајам!- говорио је неко у колони, - То је сада логор за Јевреје.-
Александар се чудило како је Сајам могао бити логор, јер отац је још давно рекао да је то "капија кроз коју наш Београд улази у Европу". Али ништа више није било зачуђујуће, а "рат је зло које у човеку пробуди животињу" рекао је стриц Јулије. Ваљда зато су ови немачки војници који су спроводили колону бивали све нервознији и грубљи како је дан одмицао.

Већ је било слеподне. Цео дан је било тмурно и повремено кишно, а сада се киша претворила у први снег који је под многим ногама шкрипао и тако изгажен претварао у лапавицу и блато. Александар је око себе осећао мирисе капута извађених из ормара пуних нафталина и лаванде. Људи су гласно дисали од умора, а дах им се претварао у пару која се дизала изнад целе колоне према децембарском небу које се већ мрштило у густом сивилу и полумраку. Гавранови су грактали кружећи изнад Саве и око порушених стубова моста.

- Александре! Александре! - зачуо се глас. Александар је подигао главу. На тренутак није могао ништа да види од вијорења капута и шалова, рукава, чизама и кофера који су промицали у колони. А онда је угледао Богдана како стоји свега неколико метара даље са стране.

- Богдане!- ускликнуо је Александар ишчупавши се из реке људи и потрчао према свом другару. Зграбили су један другог за руке и на тренутак се немо гледали. Обојици дечака срце је лупало као да ће експлодирати.

- Дошао си!- уз велики осмех преко целог дечачког лица рекао је поносно Александар. Један немачки војник је почео бесно да виче на дечаке. У то је и мајка завриштала из колоне "Александре!".

- Немој ме заборавити!- рече Александар и отргну своје руке из Богданових, па потрча назад у колону путем мајчиног гласа.

Александар се још пар пута окретао и поскакивао да боље види. Богдан је и даље стајао на истом месту непомичан. А онда, одгуран равномерним и немим корацама људи преко понтонског моста, више није могао да га види.

•••

Куцање на вратима прекинуло је тишину. Када је Богданов отац отворио, на вратима је стајала комшиница Зора. Само је свратила да пренесе поруку да су Фрелихови заједно са другим Јеврејима послани у логор, и да су управо у колони која се креће према Сајмишту. Богдан није оклевао ни часа, скочио је и почео да облачи капут.

- Куда си ти кренуо?- озбиљним гласом рече отац.

- Оче, ја морам да се поздравим са Александром!- застао је Богдан са руком увученом у пола рукава, - Молим те!-

Отац је заустио да нешто каже, али Богданов поглед га је на тренутак збунио, јер пред њим није био мали дечак већ озбиљан, одрастао човек, и одједном га је све то подсетило на једну другу ситуацију, када је он био млади војник српске војске у Првом светском рату, и на једног ратног друга кога рањеног није могао оставити. Сетио се како је и он сам тако једном научио да у животу постоји само пар важних тренутака, и пар одлучујућих избора који ће за цео живот одредити да ли смо људи, или нељуди. Можда је ово један од тих тренутака за тебе? Разумем, сине, онда мораш да идеш, мислио је у себи. Онда је проговорио:

- Добро, Богдане. Иди. Само се чувај.-

Богдан је трчао и губио дах, посртао и дизао се, хватао пречице и прескакао ограде. Овај крај су он и Александар свакако познавали као свој џеп. Стигао је пред стубове порушеног Савског моста у тренутку када је бескрајна сива колона људи клизила по снегу ниже према понтонском мосту, и даље на другу страну реке. Само су жуте звезде и траке сијале као да је звездана ноћ. Стајао је тако и ужурбано гледао дуж колоне, поскакујући да види боље ове који су корачали даље од њега. Онда је угледао добро му знану капу господина Фрелиха - и то на Александровој глави.

- Александре! Александре!- повикао је из све снаге.

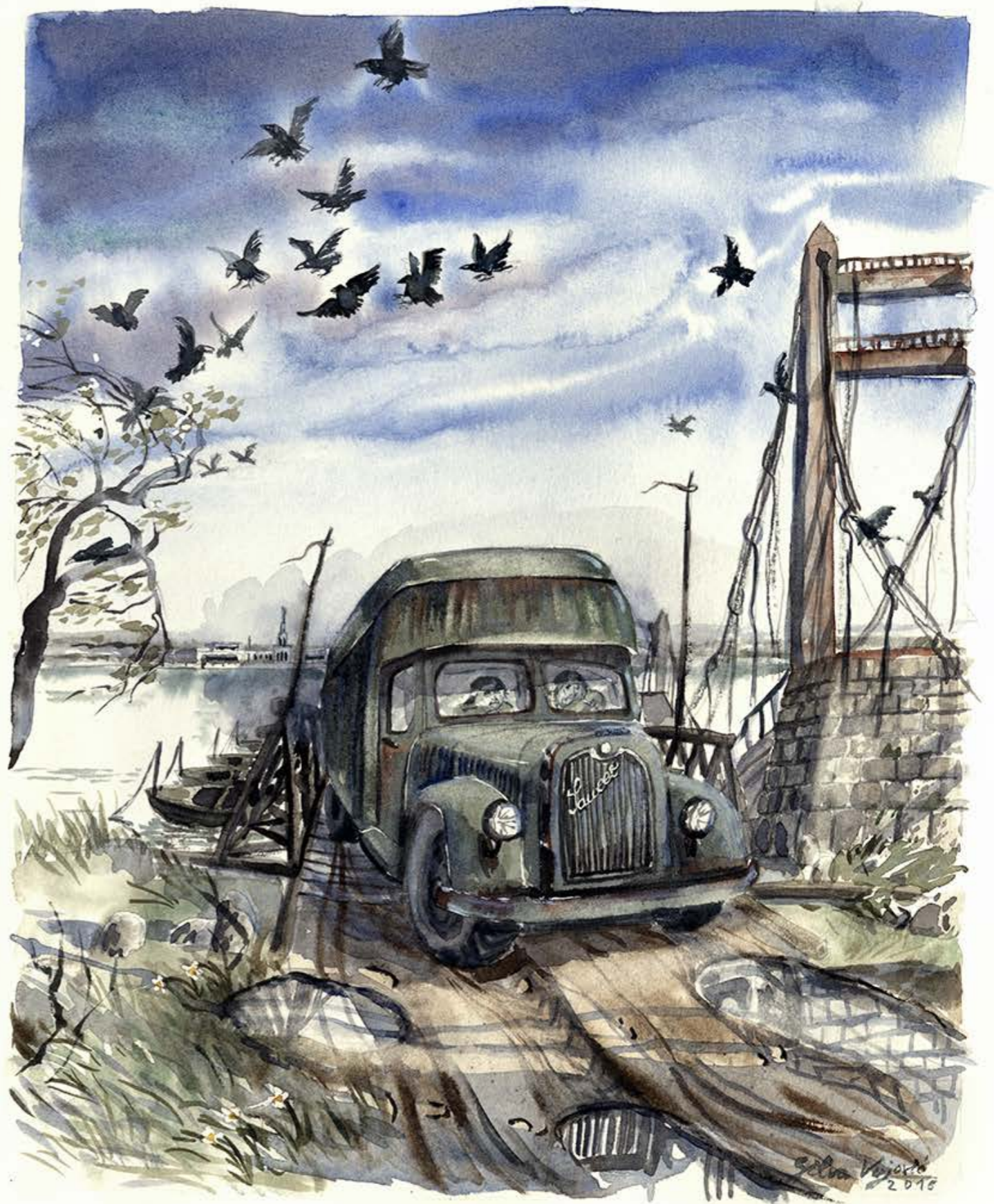
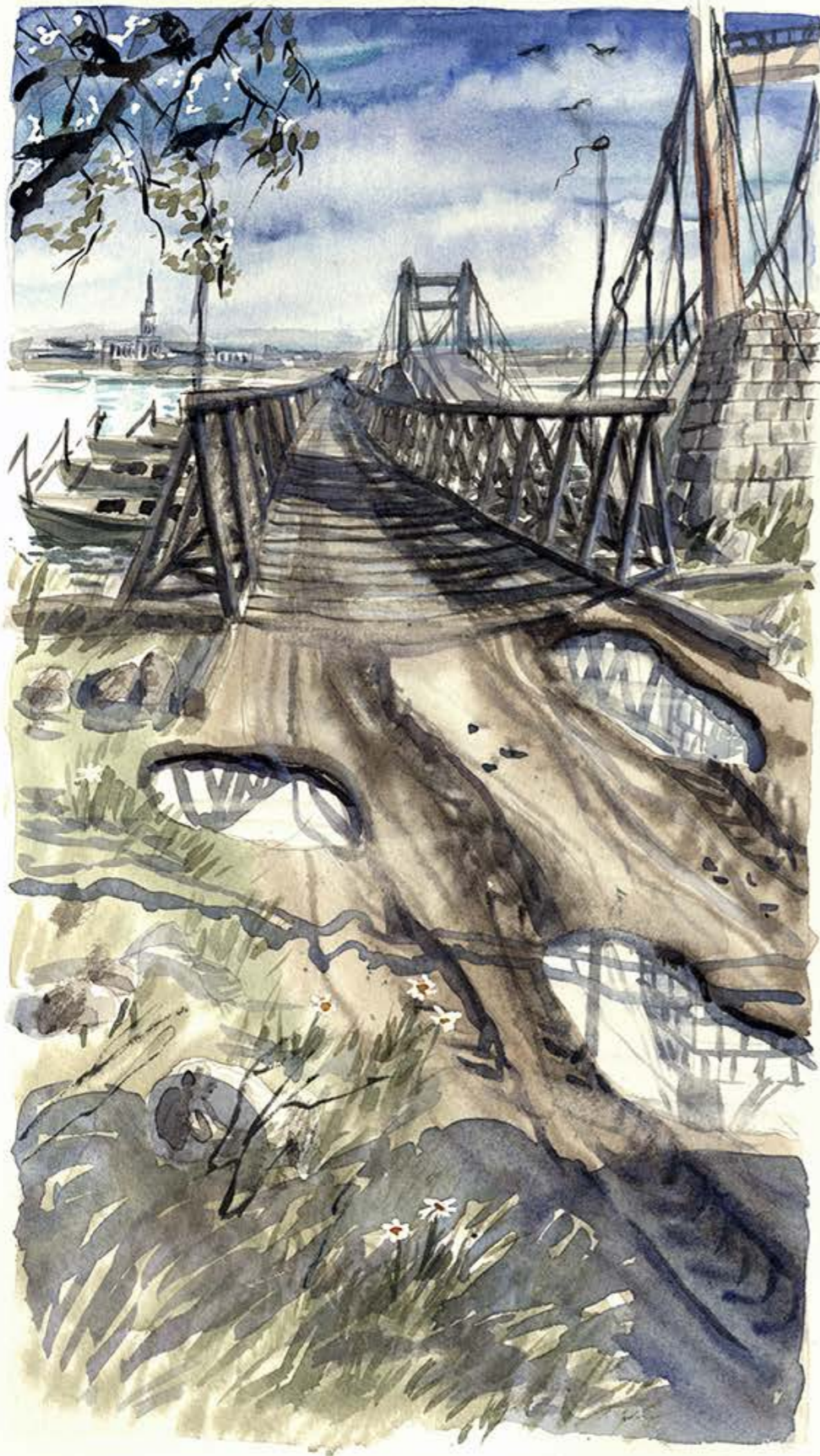
- Богдане, чуо је Александров глас док се овај извлачио из колоне и трчао према њему. Како се Александар приближио Богдан га је чврсто зграбио за руке. Желео је свашта да му каже, али није проналазио речи.

- Дошао си, рекао је Александар, очију пуних радости.

Онда је немачки војник почео да галами на њих.

- Немој ме заборавити, отргнуо се Александар и отрчао назад у колону.

Богдан је пратио Александрову капу још неко време у колони, а онда негде на половини понтонског моста више није могао да је види. Стајао је ту, ни сам не зна колико дуго. Само су још блатњаве стопе у снегу сведочиле да је туда прошло читаво море људи, и да све ово није сањао. Гледао је преко реке неспособан да се помери, а на рамена му се спустила нека непрегледна и страшна тишина. Тек тада је приметио да му је у оних пар тренутака када су се држали за руке Александар у длан гурнуо свој црвени аутомобил.

Душегупка

Густи мрак је испуњавао влажан и мемљив ваздух павиљона у Јеврејском логору на Сајмишту. Александар је био веома уморан, али је већ ноћима уместо да спава слушао кашаљ логораша као неки болесни оркестар који изводи компликовану симфонију, праћен једноличним клопотањем кише по крову и одјецима капљица које су се откидале из бушне таванице да би прштале по барицама на све стране по павиљону. Од како му се кошава те логорашке зиме увукла у дечје крхке кости више никако није могао да се угреје. Чинило му се да му негде у леђима виси четири-пет леденица окачених испод рамена и плећака, и да му својим оштрим леденим врховима пробијају плућа. Отуд ваљда, мислио је Александар, и ја ноћу кашљем у том оркестру. Навлачио је очеву капу чвршће преко ушију и лица не би ли осетио мирис очеве косе и у њему сакривен можда заспао.

Александар је бринуо за Селму, мајку и стрину. На крају крајева, обећао је оцу да ће их све пазити.

Мајка је говорила да је глад павиљоне пунила нервозом и бесом, док се разум топио као мршава свећа на ветру. Селма је била толико слаба и мршава да је мајка страховала да ће јој сваког часа пред очима једноставно пресвиснути од исцрпљености. Ту је била и стрина. Мајка за стрину каже да је јадница "једва при здравом разуму". Разговарала би понекад гласно са стрицем Јулијем и Павлом као да су они ту, а мајка би је онда грлила и стискала на груди понављајући "још мало, још мало, безрат ашем!".

И Александар је понављао у себи: још мало, још само један дан! Чврсто је веровао како ће доћи ред и на њих, пребациће их у тај неки други, радни логор у Румунији, или Пољској, није баш тачно знао где, само да оду одавде из овог ужаса и смрада. Александар никада раније није видео мртве људе, али у логору их је виђао свакодневно: поређана телеса у купатилу у Турском павиљону, мртваци које су износили из болнице у Спасићевом павиљону па даље преко залеђене Саве да их сахране на Јеврејском гробљу, или ови што су их Немци стрељали пред свима, између павиљона 3 и 4. Зато, од када су им рекли да ће логор да испразне и све да их преселе, Александар је понављао: још мало, још један дан. Сваког дана одвозе људе у тај нови логор, и нас ће ускоро! Већ данима је гледао из даљине како се групе логораша укрцавају у тај сиви аутобус без прозора, у ствари је више личио на камион. Онда би полако кретали путем понтонског моста на

Сави, а за њима се гегао други камион натоварен стварима логораша које су одвозили. Где ли их одвозе? Како ли изгледа то друго место? Говорило се да су тамо већ раније пребачени јеврејски мушкарци из других логора. Можда ће отац бити тамо и чекати их? Можда је стриц Јулије тамо већ од раније? Само Павле није, Павле је "у шуми".

Александар је подигао главу, скинуо очеву капу са лица и ослонио се на лактове. Поред њега је лежала мајка, обгрливши Селму, а са друге стране, Селму је грлила стрина. Тако су је грејале својим телима. У мраку није могао да их види, али их је осећао, заједно са осталих неколико хиљада тела логораша збијених по поду павиљона. Онда је опет легао и навучао капу на лице.

Александар је од раније знао овај простор, али је за време Сајма аутомобила све изгледао много другачије. Тада су се овде пресијавали хромирани делови најновијих модела аутомобила, а светлост рефлектора се огледала на њиховим сјајним каросеријама. Забављала га је помисао да је њихов лежај сада на истом месту где је био паркиран онај нови Мерцедес-Бенц кога је са дивљењем разгледао пре готово тачно две године.

Ставио је дланове на лице и њима притискао очеву капу преко очију, уста и чела као да се умива.

По зидовима павиљона су одједном синила неонска слова: Steyer-Daimler-Puch, Buick, Saurer, Cadillac, Тивар, Хотел Москва, Mercedes... Отац је разговарао са господином Демајом, а Александар пружао руку преко конопца да осети хладни метал шасије аутомобила. Негде позади Павлов глас је говорио да су немачки аутомобили најбољи. Александар се окренуо, али иза њега није био Павле, већ велики плави аутобус који се полако померао, прилазећи Александру сасвим лагано све ближе и ближе. Александар се протезао на прсте да боље види кроз предње стакло, али уместо возача и путника, аутобус је до таванице био пун воде која је цурила у танким млазовима кроз ободне врата и прозора, прштећи по барицама на све стране по павиљону. "Александре, Александре" чуо је Богдана како га дозива. На тренутак није могао ништа да види од вијорења капута и шалова, рукава, чизама и кофера који су промицали у колони. А онда је угледао Богдана како стоји свега неколико метара даље са стране. Александар се ишчупао из реке људи и потрчао према свом другару. "Брзо, идемо" викао је Богдан показујући поред

себе сјајни црвени Мерцедес Бенц W-154 M163, непобедиви болид светских првака. Александар је мењао брзине грчевито стискајући волан. Богдан је тик уз њега на месту сувозача! Обојица имају кожне возачке капе што покривају цела лица, остављајући само простор изнад носа и око очију за округле возачке наочаре. Александрова возачка капа је мирисала на очеву косу. Јурили су око Калемгедана, и ускоро ће кроз галаму узбуђене публике, буку мотора и шкрипу точкова, проћи поред трибина на којима стоје отац и Павле. Како ће се тек они изненадити када их угледају?

•••

Тог јутра у логор је ушетао онај немачки официр који је деци логорашима делио бомбоне. Александар га је већ виђао у неколико наврата протеклих дана. Овог пута и Александар му је пришао не би ли добио једну бомбону за Селму. Скинуо је капу и стао пред Немца.

- Wie heißt Du, mein Junge? Komm, nimm Dir einen Bonbon!- рекао је Александру благим гласом Немац и пружио му на длану слаткиш умотан у сјајни, сребрни папир. Александар га је брзим покретом узео, а Немац му се насмејао и помиловао га по глави разбарушивши му косу. Док се враћао ка павиљону Александар је помислио да ли му сада можда прамен пада на чело онако као што је Павлу падао? Али није имао огледалце да провери.

Онда је видео да га мајка узбуђено зове:

- Пакујемо се! Идемо! Данас иде наша група, хвала Богу!- викала је узбуђено. - Треба да понесемо само вредне ствари, а остало да упакујемо у пакет и напишемо наше име па ће нам то донети посебно. Мада немамо више никаквих вредних ствари...- говорила је мајка, као за себе.

Недуго затим стајали су на излазу из логора. Преко Саве је блистао Београд, леп и нем. Као и ранијих дана, испред групе од око 80 логораша стајала су паркирана два возила. Био је ту један обични камион пред који су логораша остављали свој пртљаг, а група немачких војника га је утоваривала. А други, сиви камион који је личио на аутобус само што није имао прозоре, чекао је путнике. Александар га је разгледао. Марка "Заурер". Сећао се добро једног сличног на Сајму аутомобила, али овакав модел, без прозора, није раније видео.

Тада се појавио онај Немац што дели бомбоне, и отворио широм врата сивог возила:

- Auf geht's, steigt ein, wir fahren los!- позвао их је да уђу благим гласом и уз исти осмех с којим је деци делио бомбоне.

Двоје по двоје логораша су улазили и седали на дрвене клупе. Мајка је ушла носећи Селму у наручју, па стрина, и онда Александар. Сели су збијени једни уз друге. Жамор је

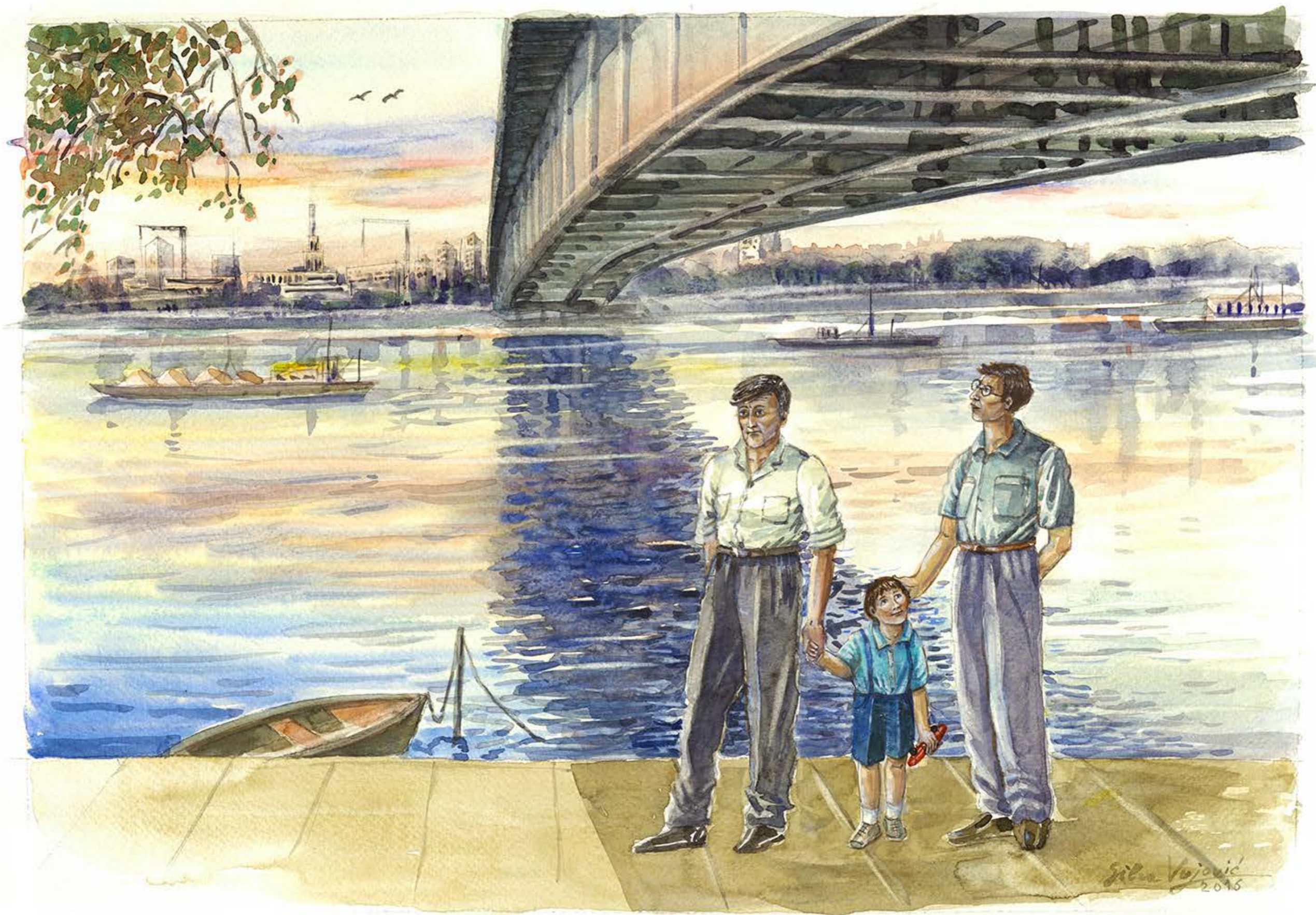
испуњавао лимену унутрашњост возила. Када су се врата уз тресак затворила, путници су схватили да са њима на пут креће и онај исти влажни и мемљиви мрак из павиљона у Јеврејском логору. Уз густе мрак се у возило увукла и тишина. А са тишином и страх.

Док су се у потпуном мраку љуљали у хуктању и поскакивању, Александар је чвршће набио очеву капу на лице и удахнуо дубоко тражећи траг очевог мириса. Један тренутак је размишљао, а онда скинуо капу са лица и проговорио гласно:

- Не бој се мајко. Као што је Јона живео три дана и три ноћи у страшном мраку у утроби велике рибе и након три дана Бог се смиловао над њим, и ми ћемо преживети овај мрак.

Ester.RS

Silva Vojović
2016

Нови Београд

Прошло је већ скоро тринаест година од када је 20. октобра 1944. године Павле поносно умарширао у Београд као борац Двадесет прве ударне српске дивизије Народноослободилачке војске Југославије. Још увек се јасно сећао како је дрхтао и борио се да задржи сузе док је корачао слободним Београдом, истовремено пијан од одушевљења и обузет неизмерним страхом јер је знао да је са ослобођењем дошао час када ће морати да се суочи са својим најгорим стрепњама: да ли је ико од његових најмилијих преживео?

Недуго затим обишао је добро познате улице и куцао на врата свог стана и станова својих рођака. Нешто је чуо од комшија, нешто од других сведока, нешто од ретких преживелих Јевреја, и тако сазнао оно што је већ одавно слутио: његов отац Јулије и стриц Рихард су стрељани у Јабуци код Панчева, а остали су завршили на Сајмишту, у страшној душегупци. Павле је био тај који је Државној комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача пријавио смрт дванаест чланова своје шире фамилије, јер није било никог другог ко је могао то да учини за њих.

Преживети рат није било лако, али Павлу је и мир био тежак. Трудио се да пронађе смисао у огромној пустоши коју је толика смрт оставила у његовој души. Зашто сви они, зашто не ја? Где је правда? Где је био Бог? Како сви ови људи око мене ходају, дишу и живе, како то да сви заједно не вриштимо од ужаса пред овим непрегледним морем неправде и бесмислене смрти? Сваки нови дан му је био изазов, сваки корак је био борба. Али време је пролазило, неумитно и незаинтересовано, и Павле је постепено пронашао начин да фокусира на дневне рутине и настави да живи. Пронашао је мотивацију у студијама на Учитељској школи у Београду, и у идеји да живот посвети образовању деце.

- Деца ће бити бољи људи од нас! - говорио би Павле.

Након завршетка школовања Павле се запослио као наставник историје и географије у Трећој београдској гимназији.

И тако је прошло тринаест година од ослобођења, када је Павле у зборници на великом одмору сасвим случајно чуо једног колегу наставника да помиње младог инжењера Богдана Живковића.

- Богдан! - повикао је Павле, уплашивши остале наставнике у зборници својом изненадном и бучном реакцијом. Павле се тада по први пут од рата сетио малог Богдана,

Александровог најбољег другара из разреда. И као да је открио неког свог најрођенијег, Павле се озарио срећом. Одмах се детаљно распитао о Богдану. Недуго затим Павле му је послао кратко писмо, и ускоро су се договорили да се сретну.

•••

Од тог леденог децембарског дана када је Александар отишао у колони београдских Јевреја преко понтонског моста путем друге стране Саве, Богдан је целог живота осећао неми и тупи бол у стомаку а један ледени црв је остао да му ровари по души. После рата су га родитељи чак водили код доктора бринући се да није, не дај Боже, нешто озбиљно. Али доктор је рекао да је то само последица лоше исхране за време рата, и да само треба лепо да једе па ће све бити у реду. Али некако, никада више није било у реду.

Рат се већ одавно био завршио, а Богдан се редовно враћао на обалу поред порушеног Моста краља Александра и гледао на другу страну реке, пут Сајмишта. Кад год би стајао баш на том месту, тупи бол у стомаку је био најјачи, и Богдан га је послушкивао као да у њему тражи одговоре. У њему су се још увек мешали осећаји гриже савести, сећање на страх, бес и немоћ. Знао је да, као мали дечак, није могао помоћи Александру тог кобног дана, али је истовремено знао да је неко требало да му помогне - а није. Богдан би тако стајао и чекао, као да ће му неко викнути са друге, Александрове стране Саве, и махнути, овде сам, овде сам! Управо ту, док је посматрао остатке порушеног моста и његове стубове као крезаве зубе, Богдан је схватио да треба да направи нови мост, и тако споји ову "своју" са Александровом обалом.

Када је завршио Грађевински факултет 1952. године, Богдан је тражио и добио посао у предузећу "Мостпројект" основаном те године управо са задатком да изгради нови мост преко Саве на месту старог Моста краља Александра. Мост су градили следеће четири године, заједно са немачким колегама. С једне стране Богдану је јако сметало да су Немци умешани у градњу "његовог моста", али негде је мислио да је праведно да и они учествују у поправљању оног што су иза себе оставили.

Тако је 1956. године завршен и у промет пуштен нови мост преко Саве, у чијем пројектовању је учествовао и млади, изузетно вредни и мотивисани инжењер Богдан Живковић, због чега је испред колектива и посебно похваљен. Након завршетка радова

на Савском мосту, "Мостпројект" је трансформисан у Градску дирекцију за пројектовање мостова. Годину дана касније, баш ту, док је Богдан седео у својој канцеларији над новим нацртима, колега му је донео Павлово писмо.

•••

Богдан и Павле су се срели у петак, 23. августа 1957. Богдану је некако било сасвим логично да предложи да се нађу на обали испод новог моста, на месту где је последњи пут видео Александра.

Павле је био веома узбуђен када је угледао високог младог момка са наочарима који је чекао на договореном месту.

- Богдане, дете, Господе колики си! - узвикнуо је Павле стискајући Богданову руку, - Па како си, како живиш? -

- Чика-Павле, - насмејао се Богдан - још увек имате тај чуперак!-

Онда су ћутали пар минута и гледали преко реке.

- Ту сам га видео последњи пут, - проговорио је Богдан тихо.

Павле је немо гледао преко реке и климао главом.

- Тата...- зачуо се тада гласић иза њих. Павле се окренуо и угледао дечачића од својих 5 година поред Богдана.

- Чика-Павле, ово је мој син, довео сам га да се упознате.-

- Опа, мазал тов момчино, па нисам знао...- замуцну Павле изненађен.

- Александре, пружи руку чика-Павлу, рече Богдан нежно дечаку.

- Александар..?- застаде Павле и погледа Богдана упитно право у очи.

- Да, чика-Павле, по нашем Александру.-

Павле је остао као окамењен, немоћан да се покрене, само му је задрхтала доња усна а једна суза му се откину и скотрља низ образ. Мали Александар, осетивши да је чика-Павлу тешко, приђе му и узе га за руку. Павле је осетио топлу дечју руку у својој руци, и остао тако укочен, загледан преко реке, не усуђујући се да погледа ниже у дечака.

- Чика-Павле, да ли сте чули да је данас отворен нови Београдски сајам? - упита Богдан да разбије тишину.

- Чуо сам, тамо је ниже, на београдској страни Саве.- једва видно показа Павле главом узводно.

- Нови Београд се гради са друге стране реке. Биће то диван, нови свет.- као за себе говорио је Богдан.

Након неколико дугих тренутака, Павле се одважио да боље погледа дечака који га је држао за руку. Тада примети црвени аутомобил у дечаковој руци.

- Да ли је то... Да ли је могуће да је то Александров аутић?- прошапта Павле.

- Да, мој је! - одговори дечак весело.

Објашњења, мање познате речи, мапа локација, историјске фотографије и друга документација, као и задаци за ученике, могу се наћи на www.ester.rs

Текст и сценарио:
Мишко Станишић

Илустрације:
Силва Вујовић

Стручни тим, по азбучном реду:

Невена Бајалица, педагог у Кући Ане Франк, Амстердам, Холандија
др Милан Кољанин, историчар, Београд
др Чедомила Маринковић, историчар уметности, Београд
Александар Саша Нећак, стручни саветник, Београд
Александар Тодосијевић, наставник историје, Београд
др Санела Шмид, историчар, Нирмберг, Немачка

Реализација:

Сандра Светлица, координатор пројекта
Адемир Араповић, е-book издање
Александар Станишић, превод на енглески
Тамара Ивановић, волонтер/практикант

www.ester.rs

Ester.RS

© Terraforming 2016
www.terraforming.org

Пројекат је реализован у оквиру програма
Words into Action to Combat Antisemitism
ОЕБС Канцеларије за демократске институције
и људска права (OSCE /ODIHR)

Хвала **Историјском архиву Београда** и партнерима на пројекту **Ескалација у Холокауст** (www.arhiv-beograda.org/holokaust) у оквиру којег је развијена идеја за наставне материјале "Естер", и без чије помоћи и ангажмана не би успели да је реализујемо.

Захваљујемо се:

- колегама из Историјског архива Београда, а посебно архивистима Тијани Ковчић, Јелени Николић, Владимиру Мијатовићу и директору Драгану Гачићу;
- колегама из Центра за истраживање и едукацију о Холокаусту из Београда др. Миловану Писарију и Николи Радићу Луцатију;
- Маријану Дакићу из Историјског архива Панчева;
- Илустраторима Габриелу Каусбруку, Силви Вујовић, Нади Серафимовић, Тибериу Беки, и Ивану Стојановићу;